

بررسی اهمیت و جایگاه هرموز در هنر و تجارت سنگ‌های قیمتی در دوره تیموریان (از ۷۸۹ ه ق تا ۸۵۶ ه ق)

چکیده

هنر از جمله شاخص‌های فرهنگی است که در دوره تیموریان مورد توجه ویژه حاکمان قرار گرفته بود. اگرچه در این دوره، رغبت و حمایت حاکمان تیموری از هنر و هنرمند ایرانی به‌عنوان ابزاری برای نمایش قدرت دستگاه حاکمه استفاده می‌شد، ولی در عین حال هنرمندان ایرانی نیز توانستند که با استفاده از هنرهای گوناگونی همچون معماری، خطاطی، تذهیب و... گام‌های مهمی در حفظ هویت ملی و فرهنگ ایرانی برداشته و هنر ایرانی را از یک هنر منطقه‌ای به یک هنر جهانی تبدیل نمایند. برآمدن تیموریان و ایجاد وحدت سیاسی در بخش عظیمی از ایران، درحالی‌که هنر و هنرمندان را تشویق می‌نمود، اقتصاد و تجارت را نیز رونق بخشیده و اهمیت یگانه‌ای به یکی از مناطق ایران به‌نام هرموز بخشید. این بندر در نقطه تلاقی ایران با راه اصلی دریایی تجارت جهان (راه ادویه) قرار داشت، و از این طریق نقش بسیار مهمی در تجارت این دوره ایفا نموده و طیفی گسترده‌ای از کالاهای فرهنگی و هنری و خصوصاً جواهرات و سنگ‌های قیمتی در این منطقه مورد مبادله قرار گرفت؛ به‌تدریج با کنار گذاشتن بقیه رقبا توانست که به مرکز اصلی دادوستد کالا و محل ملاقات بازرگانان مختلف در این دوران تبدیل شود.

اهداف پژوهش:

۱. تشریح جایگاه هنر و وضعیت فعالیت‌های هنری در دوره تیموریان.
۲. شناسایی وضعیت کلی تجارت و خصوصاً تجارت سنگ‌های قیمتی هرموز در دوران تیموریان.

سؤالات پژوهش:

۱. جایگاه هنر و فعالیت‌های هنری در دوران تیموریان چگونه بوده است؟
۲. جایگاه هرموز در تجارت اشیاء و سنگ‌های قیمتی در دوره تیموریان چگونه بوده است؟

کلیدواژه‌ها: تجارت، هنر، هرموز، تیموریان، سنگ‌های قیمتی.

مقدمه

هنر نمود ذوق و حس زیباشناختی هنرمند است که تحت تأثیر انگاره‌ها و اندیشه‌های رایج در تمدن‌های گوناگون بشری شکل می‌گیرد. سرزمین ایران از دوران باستان مهد هنرپرورانی است که شاهکارهای هنری بی‌بدیلی را آفریده‌اند (علی‌پور، ۱۳۹۲: ۳۲). در مبحث مطالعات تاریخی و جست‌وجوی آنچه پیش از این روزگار بر سرزمین ما رفته است، دوره تیموریان (۷۷۱-۹۱۲ ه.ق) همواره توجه و علاقه ویژه پژوهشگران و آگاهان علم تاریخ را برانگیخته است. تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی این دوره از سویی، و توسعه علوم و فنون و هنرها از ادبیات و موسیقی و معماری تا نقاشی و خوشنویسی، بارها مورد مطالعه پژوهشگران بسیاری در سراسر جهان قرار گرفته و علی‌رغم اشاره به ظلم، غارت‌گری و خونریزی تیمور، وی و جانشینان وی را اهل هنر و حامی هنرمندان دانسته و این دوره را از جنبه هنری بی‌مانند دانسته‌اند (کاوسی، ۱۳۸۷: ۲۷).

پادشاهان تیموری در راستای اهداف سیاسی خود، به تجارت در مراکز شرقی و به‌ویژه هرات و سمرقند و مناطق حوزه خلیج فارس نیز توجه داشتند. آرامش نسبی در این دوره، توجه به امنیت راه‌ها، ایجاد استراحت‌گاه‌ها، منازل مناسب، شبکه ارتباطی فرمانطقه‌ای و... نه تنها به گسترش تجارت، بلکه به رشد و آبادانی شهرها نیز انجامید (ساسان‌پور، ۱۳۸۵: ۳). دوره تیموری در تشکیل سبک‌های متنوعی از هنرهای اسلامی و رونق آن نیز موقعیتی به‌سزا داشته است. اگرچه در مواردی هم مقدمات و بستر اولیه رواج برخی از سبک‌های هنری این دوره نیز به ادوار پیش از آن‌ها بازمی‌گردد، ولی با این وصف، کوشش امرای تیموری در اعتلای هنرهای اسلامی و گسترش تجارت انکارناپذیر است (امامی، ۱۳۷۵: ۱۴۶). لذا برآمدن تیموریان و ایجاد وحدت سیاسی در بخش اعظمی از سرزمین ایران، درحالی‌که تجارت در راه ابریشم به‌واسطه بی‌ثباتی در مرکز آسیا با ضعف و زوال روبه‌رو شده بود، اهمیت یگانه و ویژه‌ای را به پاره‌ای از مناطق ایران نظیر «هرموز» بخشید. این بندر در نقطه تلاقی ایران با راه اصلی دریایی تجارت جهان (راه ادویه) قرار داشت، و از این طریق نقشی محوری در تجارت این دوره ایفا نمود. هرموز هم با کانون‌های راه ابریشم در شمال، و هم با کانون‌های راه ادویه در جنوب در ارتباط و مبادله بود و طیفی متنوعی از کالاها، از ادویه، پارچه و مواد غذایی گرفته تا اسب و سنگ‌های قیمتی از هرموز وارد و صادر می‌گردید (رسولی، ۱۳۹۳: ۲).

از زمانی که تیمور، ایران را دوباره تحت یک حکومت واحد درآورد، به‌ویژه زمانی که شاهرخ به بازسازی خراسان دست زد، تیموریان متوجه اهمیت راه دریایی، اهمیت خلیج فارس و نقش بی‌بدیل بندر هرموز در رونق تجارت شدند. این‌گونه بود که هرموز، غربی‌ترین منزلگاه راه دریایی ادویه، این موقعیت را یافت که به نقطه‌ای محوری تجارت ایران در قرن نهم تبدیل شود؛ و این یکی از فرض‌هایی است که نوشتار حاضر در پی تبیین آن می‌باشد. لذا در این مطالعه، سعی می‌شود تا به این سؤالات اصلی پاسخ داده شود که جایگاه هنر و فعالیت‌های هنری در دوران تیموریان و همچنین اهمیت و جایگاه هرموز در تجارت و خصوصاً تجارت اشیاء و سنگ‌های قیمتی در دوره یاد شده چگونه بوده است. در همین راستا، با نگرشی تاریخی ضمن بررسی وضعیت هنر و جایگاه هنرمندان در این دوره، جایگاه صعودی هرموز به‌سوی شکوفایی و رونق روابط تجاری آن با جنوب و شمال، چگونگی تجارت و یا مبادله کالاهای هنری و تجارت زیورآلات و سنگ‌های قیمتی در هرموز مورد ارزیابی قرار می‌گیرد و جهت روشن‌شدن این موضوعات می‌کوشد تا آگاهی‌هایی در این زمینه ارائه نماید.

دوره تیموریان را باید یکی از ادوار گسترش علوم و هنر دانست و در راستای حمایت‌های بی‌دریغ سلاطین دانش دوست این دودمان شاهد توسعه علوم متعدد، هنر و تجارت در حیطه‌های متنوع هستیم. مطالعات متعددی در این رابطه وجود دارد که در هر یک سعی شده است تا بخشی از ویژگی‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی خاص این دوره در حوزه‌های ذکر شده را تشریح نمایند.

از جمله مقالات مهم این حوزه، پژوهش ملازهی و همکاران (۱۴۰۱) با عنوان «واکاوی سفارت عبدالرزاق سمرقندی در کالیکوت و بیجانگر و کارشکنی ملوک هرموز» است که به بررسی چگونگی ناکامی در تغییر رویه دولت تیموری از جهانگشایی به سمت روابط مسالمت‌آمیز با همسایگان، از جمله با سرزمین هند پرداخته شده است. شیاسی (۱۳۹۷) در مطالعه‌ای تحت عنوان «بررسی ساختار اقتصادی و فعالان بازرگانی عصر تیموری» به اهمیت خلیج فارس و جزایری همچون هرموز در این دوره پرداخته است. سرخوش (۱۳۹۵) در پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «اقتصاد در عهد تیموریان»، سعی نموده است تا اوضاع اقتصادی، تجاری، کشاورزی، بازار و... را که از اساسی‌ترین زیرساخت‌های هر جامعه‌ای است را در این دوره بررسی نماید.

مسعودی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «پژوهش بر هنر فلزکاری دوره تیموری» ضمن بررسی وضعیت انواع هنرهای دستی به بررسی وضعیت رشد و رونق صنایع مهمی همچون: ظروف‌سازی، اسلحه و جنگ‌افزارهای دستی، زیورآلات، سکه‌ها، قلمدان و تزئینات پرداخته‌اند. رحیمی‌نژاد و جاوید (۱۳۸۷) در مطالعه‌ای تحت عنوان «نقش هرمز در تبادلات اقتصادی خلیج فارس و اقیانوس هند در قرن هشتم و نهم» نتیجه‌گیری کرده‌اند که حوزه خلیج فارس و مراکز تجاری آن از دیر باز تاکنون نقش اساسی خود را به‌عنوان منطقه مهم تبادلات اقتصادی در شرق، به‌ویژه حوزه اقیانوس هند به‌خوبی ایفا کرده است و جزیره هرموز به لحاظ مجاورت با راه‌های بزرگ بازرگانی دنیای قدیم، همچون ادویه و ابریشم و قرارگرفتن در مسیر اقیانوس هند، از اهمیت تجاری، بازرگانی و استراتژیک ویژه‌ای برخوردار بوده و طی قرون هشتم و نهم جزیره هرموز تبدیل به کانون اصلی مبادلات دریایی شده و جایگزین سیراف و کیش گردید. کاوسی (۱۳۸۷) در پژوهشی تحت عنوان «زمینه‌های توسعه هنر در دوران تیموریان» به بررسی این موضوع پرداخته و بیان می‌نماید که امیران تیموری پس از جنگ‌های مختلف و کشورگشایی، سیاست‌گذاری‌های مهمی در زمینه‌های مختلف برای تثبیت حکومت خود و گسترش فرهنگ و هنر داشته‌اند. عوض‌نژاد (۱۳۷۹-۱۳۷۸) در طی دو مقاله مجزا با عنوان «تاریخ ملوک هرمز از آغاز تا تشکیل دولت صفوی» جایگاه اقتصادی، تجاری و فرهنگی این جزیره را تشریح نموده است. به باور نگارنده، «جزیره هرمز و یا هرموز یا ارموز بنا به گفته برخی از مورخان از بنیان‌های اردشیر ساسانی است که از سده هفتم هجری رو به ترقی گذاشت و به‌علت آنکه در کنار تنگه هرمز واقع است توانست که موقعیت بازرگانی و اقتصادی خاصی پیدا نماید و بازار کالاهای چین، هند، ری، خراسان و ارمنستان گردد.

در این پژوهش با استفاده از شیوه توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری داده‌ها با روش کتابخانه‌ای و استفاده از منابع دست اول تاریخی، ضمن بررسی وضعیت هنر و چگونگی رونق آن در این دوره، نقش جزیره هرموز در گسترش تجارت و همچنین تجارت زیورآلات و سنگ‌های قیمتی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. فرضیه اصلی این مطالعه بر این است که سیاست‌های متعادل و واقع‌گرایانه امرای تیموری و خصوصاً ملوک هرموز در گسترش هنرهای رایج آن دوران و همچنین تأمین امنیت تجاری در مناطق تحت‌نفوذ و اهمیت‌بخشیدن به تجارت دریایی و درآمدهای حاصل از آن باعث گردید که هرموز به‌عنوان کانون اصلی تجارت دریایی در خلیج فارس و حوزه اقیانوس هند تبدیل شده و تجارت آثار هنری، زیورآلات و سنگ‌های قیمتی نیز پررونق گردد.

نتیجه‌گیری

هنر از جمله شاخص‌های فرهنگی است که در دوره تیموریان مورد توجه حاکمان قرار گرفته است. رغبت و حمایت حاکمان تیموری از هنر و هنرمند ایرانی به‌عنوان ابزاری برای نمایاندن قدرت دستگاه حاکمه استفاده می‌شد. تجمع همه هنرمندان از نواحی مختلف در شهرهای مورد حکومت تیموریان باعث گردید که هنر ایرانی به‌صورت ابزاری برای نشان دادن شکوه نهاد قدرت درآید و آثار ایجاد شده در عین زیبایی، اقتدار حکومت را نیز در نظر بیننده به تصویر کشد. حکام تیموری از هنرهایی که شهرت و بزرگ‌نمایی و اقتدار آن‌ها را بدنبال داشت حمایت می‌کردند؛ به همین لحاظ بود که هنرهایی همچون معماری، نگارگری، خطاطی، تذهیب رشد فراوانی پیدا نموده و هنرمندان ایرانی نیز توانستند که با استفاده از هنر گام‌های مهمی در حفظ هویت ملی و فرهنگ ایرانی برداشته و هنر ایرانی را از یک هنر منطقه‌ای به یک هنر جهانی تبدیل نمایند.

تیموریان علاوه بر هنر و آثار هنری، در حوزه اقتصاد و تجارت نیز جایگاه ارزنده‌ای داشته‌اند، اما به‌نظر می‌رسد که فعالیت‌های اقتصادی و تجاری شاهان تیموری و امرای تحت امر آن‌ها کم‌تر مورد توجه مورخان و پژوهشگران قرار است که در این مطالعه سعی شد تا که با بررسی وضعیت تجارت، شرکای تجاری و خصوصاً تجارت جواهرات و سنگ‌های قیمتی در هرموز که از جمله مناطق بسیار فعال و موفق دوران تیموریان است، اطلاعات مناسبی در این حوزه کسب گردد. باتوجه به مطالب و منابع موجود، هرموز را می‌توان حلقه‌ای دانست که راه دریایی ادویه را به ایران و از آن طریق به راه ابریشم متصل می‌کرد. نظم و ثباتی که تیموریان به‌ویژه در نیمه نخست قرن هشتم و نهم در ایران برقرار کردند، موجب رونق روزافزون تجارت میان هرموز و قلمرو تیموریان گردید. در جریان این تجارت، کالاهای مختلف و متنوعی همچون مروارید، سنگ‌های قیمتی، ادویه، عطریات، اسب، پارچه، کالاهای هنری و... در سطحی وسیع مبادله می‌شد. در شرایطی که تجارت در شرق و غرب راه ابریشم به‌واسطه بی‌ثباتی سیاسی یا رکود مواجه بود، تنها راه رونق تجاری قلمرو تیموری از طریق هرموز و راه ادویه بود. این‌گونه بود که حتی کالاهای مصری هم نه از طریق سوریه و عراق بلکه از طریق هرموز وارد ایران می‌شد. لذا برای ایران اواخر قرن هشتم و اوایل نهم، شکوفایی اقتصادی، شهری و هنری شهرهای جنوبی، مرکزی و شرقی همچون شیراز، یزد، و به‌خصوص هرات را می‌توان مرهون تجارت با هرموز دانست. شکوفایی رونقی که نهضت حیرت‌آور و تحسین‌برانگیز هنری عصر تیموری را که غریبان آن را رنسانس تیموری خوانده‌اند، از پیامدهای طبیعی آن بوده است؛ بنابراین می‌توان بیان نمود که با سیاست‌های متعادل و واقع‌گرایانه امرای تیموری و خصوصاً ملوک هرموز در گسترش هنرهای رایج آن دوران و همچنین تأمین امنیت تجاری در مناطق تحت نفوذ و اهمیت بخشیدن به تجارت دریایی و درآمدهای حاصل از آن باعث گردید که هرموز به‌عنوان کانون اصلی تجارت دریایی در خلیج فارس و حوزه اقیانوس هند تبدیل شده و تجارت آثار هنری، زیورآلات و سنگ‌های قیمتی نیز پررونق گردیده و ایران دوران تیموری، منافع اقتصادی و اجتماعی فراوانی را از این منظر به‌دست آورد.

منابع و مأخذ:

- ابن بطوطه. (۱۳۶۱). سفرنامه. ترجمه: علی محمد موحد، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- ابن ماجد، شهاب‌الدین. (۱۳۷۲). الفوائد فی البحر و القواعد، ترجمه: احمد اقتداری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- امامی، نصرالله. (۱۳۷۵). «فرهنگ و میراث فرهنگی (نگاهی به هنرهای اسلامی دوره تیموری)». مجله مشکوه، شماره ۵۳، ۱۴۵-۱۶۷.

- بابکراد، جواد. (۱۳۵۸). «آثار کشف شده دوران تاریخی ایران در جزیره قشم». در مجموعه مقالات هشتمین کنگره تحقیقات ایرانی، دفتر سوم، به کوشش محمد روشن، تهران: انتشارات حیدری.
- برتشنایدر، امیلی. و. (۱۳۸۱). ایران و ماوراءالنهر در نوشته‌های چینی و مغولی سده‌های میانه، ترجمه: هاشم رجب‌زاده، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.
- بینش، تقی (مصحح). (۱۳۴۳). «جواهرنامه». مجله فرهنگ ایران زمین، شماره ۱۲.
- پطروشفسکی، ای. پی. (۱۳۵۷). کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران. ترجمه: کریم کشاورز، تهران: انتشارات نیل.
- (۱۳۵۹). تاریخ ایران، ایران در سده‌های میانه. ترجمه: سیروس ایزدی و حسین تحویلی، تهران: انتشارات دنیا.
- پوپ، آرتور آپهام. (۱۳۸۷). «سیری در هنر ایران». ترجمه: نجف دریابندری، ج ۱۰، مجله علمی و فرهنگی، تهران.
- حافظ ابرو، عبدالله. (۱۳۸۰). زبده‌التواریخ، مقدمه و تصحیح و تعلیق سید کمال حاج سید جوادی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ.
- حامدی، محمدرضا؛ حیدری هوشیار، آذر. (۱۳۸۸). «هنرهای ظریفه عصر تیموری». نشریه تاریخ، دوره ۴، شماره ۱۵، ۳۵-۷.
- حسن، هادی. (۱۳۵۵). تاریخ دریانوردی ایرانیان. تهران: سازمان کشتیرانی ملی آریا.
- رابینسون، بد. (۱۳۸۰). تاریخ میراث ایران. ترجمه: جان زاده، تهران: انتشارات کبیر.
- رحیمی‌نژاد، سجاد؛ جاوید، مرضیه. (۱۳۹۵). «نقش هرموز در تبادلات اقتصادی خلیج فارس و اقیانوس هند در قرن هشتم و نهم». فصلنامه پژوهش و تاریخ، شماره ۱، پیاپی ۱۰، ۱۲۶-۱۰۷.
- رسولی، علی. (۱۳۹۳). «نقش هرموز در تجارت عصر تیموری». تارنمای راسخون‌نت.
- رفیعی، امیر تیمور. (۱۳۸۶). «سیری در اوضاع اقتصادی خراسان بزرگ در عهد تیموری». فصلنامه تاریخ. شماره ۶، سری ۲.
- رویمر، هانس، همکاران (۱۳۹۰). تاریخ ایران دوره تیموریان دانشگاه کمبریج. جلد ششم، ترجمه: یعقوب آژند، چاپ چهارم، تهران: نشر جامی.
- زکی، محمدحسین. (۱۳۷۲). تاریخ نقاشی ایرانف مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی، تهران: انتشارات سحاب.
- ساسان‌پور، شهرزاد. (۱۳۸۵). «روابط خارجی ایران در دوران شاهرخ تیموری». مجله تاریخ روابط خارجی، شماره ۲۶ و ۲۷، ۲۰-۱.
- سرخوش، رضا. (۱۳۹۵). اقتصاد در عهد تیموریان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ، دانشگاه خوارزمی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی.

- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق. (۱۳۸۳). مطلع‌السعدین و مجمع‌البحرین. محقق و مصحح عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شیاسی، مرتضی. (۱۳۹۷). «بررسی ساختار اقتصادی و فعالان بازرگانی عصر تیموری». تاریخ‌نامه خوارزمی، شماره ۲۲، ۸۰-۱۱۰.
- شامی، نظام‌الدین. (۱۳۶۳). ظفرنامه تاریخ فتوحات امیر تیمور گورکانی. مصحح پناهی سمنانی، تهران: سازمان نشر کتاب انتشارات بامداد.
- علی‌پور، مرضیه. (۱۳۹۲). «بررسی تأثیر فلزکاری مکتب خراسان بر فلزکاری دوره صفویه». فصلنامه پژوهش هنر، شماره ششم، ۳۲-۴۶.
- عوض‌نژاد، غلامرضا. (۱۳۷۸). «تاریخ ملوک هرمز از آغاز تا تشکیل دولت صفوی (قسمت اول)». مجله رشد آموزش تاریخ، شماره ۱، ۳۷-۴۱.
- (۱۳۷۹). «تاریخ ملوک هرمز از آغاز تا تشکیل دولت صفوی (قسمت دوم)». مجله رشد آموزش تاریخ، شماره ۳، ۴۱-۴۷.
- کاوسی، ولی‌الله. (۱۳۸۷). «زمینه‌های توسعه هنر در دوران تیموریان». مجله آینه خیال، بهمن و اسفند ماه - شماره ۱۲، ۲۷-۲۴.
- کاوئس، رالف؛ پتاک، رودریش. (۱۳۸۳). هرموز در منابع دوره‌های یوآن و مینگ، ترجمه: مهرداد وحدتی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- لسترنج، کای. (۱۳۶۴). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفانف تهران، انتشارات علمی فرهنگی.
- مارکوپولو. (۱۳۵۰). سفرنامه. ترجمه: حبیب‌الله صحیحی، تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- الماسی، مهدی. (۱۳۸۰). سیری در نگارستان نقاشی ایران، تهران: کانون پرورش کودکان و نوجوانان.
- میرآخوند. (۱۳۸۰). تاریخ روضه‌الصفاء. تصحیح جمشید کیانفر، جلد ۱۱، ۶، تهران: انتشارات اساطیر.
- میرجعفری، حسین. (۱۳۸۶). تاریخ تیموریان و ترکمانان. چاپ ششم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).
- مسعودی، ذبیح‌الله؛ محمودی نسب، علی‌اصغر؛ معروفی اقدم، اسماعیل. (۱۳۹۴). «پژوهشی بر هنر فلزکاری دوره تیموری». دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران. آبان‌ماه.
- ملازهی، نعیم؛ رسولی، علی؛ اسدپور، حمید؛ قلیزاده، محمدرضا. (۱۴۰۱). «واکاوی سفارت عبدالرزاق سمرقندی در کالیکوت و بیجانگر و کارشکنی ملوک هرموز» با تکیه بر مطلع‌السعدین و مجمع‌البحرین». پژوهش‌نامه تمدن ایرانی، شماره هشتم، ۲۰۳-۲۱۷.
- نظامی باخرزی، عبدالواسع. (۱۳۵۷). منشاء‌الانشاء. به کوشش رکن‌الدین همایونفر، تهران: دانشگاه ملی ایران.

و ثوقی، محمدباقر. (۱۳۸۴). تاریخ خلیج فارس و ممالک همجوار. تهران: انتشارات سمت.

نوین، حسین؛ معصومی نیارق، یاسمن. (۱۳۹۰). «بازتاب اوضاع اقتصادی در ادبیات دوره تیموری (بر مبنای دیوان اشعار کمال خجندی، نعمت‌الله ولی، قاسم انوار، عبدالرحمن جامی، امیر پازواری و شمس مغربی)». مجله تاریخ و ادبیات، شماره ۲.

ویلسن. (۱۳۶۳). سفرنامه. ترجمه: حسین سعادت نوری، تهران: انتشارات وحید.

Barbosa, D. (۱۹۹۶). A description of the Coast of Africa and Malabar, translated by Henry and Stanley, London.

Pires, T. (۱۹۴۴). The Sama Oriental of Tome Pires, trans by Armanda Cortesao, Hakluyt Society, London,